

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد تهران مرکزی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه علوم قرآن و حدیث

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد (M.A)

گرایش: علوم قرآن و حدیث

عنوان:

رسالة فی اثبات تواتر القرآن «ترجمه و تحقیق»

استاد راهنما

دکتر محسن احتشامی نیا

استاد مشاور

دکتر سیده فاطمه هاشمی

نگارش

مریم سادات عربی

تابستان ۱۳۹۰

تقدیم به:

با یاد پدر

با احترام تقدیم به مادرم

سپاس‌گزاری

«گر خطا گفتیم اصلاحش تو کن.»

در مدتی که به کار ترجمه و تحقیق این رساله مشغول بودم از لطف و راهنمایی عزیزانی برخوردار شدم، نخست جناب آقای دکتر احتشامی‌نیا به عنوان استاد راهنما، و دیگر خانم دکتر هاشمی به عنوان استاد مشاور و جناب آقای دکتر توحیدی مدیر گروه علوم قرآن و حدیث، که از همهٔ ایشان نهایت سپاس را دارم. دیگر از جناب حجت‌الاسلام طارمی، معاون علمی دانشنامهٔ جهان اسلام که پیشنهاد اولیهٔ این کار از ایشان است. و از همسر آقای اسماعیل باغستانی نیز که چون همیشه مشوق من بوده و صبورانه از هیچ‌گونه راهنمایی و کمک در تحقیق و ترجمه دریغ نکرد و دخترم غزاله که در تایپ و تنظیم رساله در کنارم بوده نیز سپاس‌گزارم.

باسمه تعالی

تعهدنامه اصالت پایان‌نامه کارشناسی ارشد

اینجانب مریم سادات عربی دانش آموخته مقطع کارشناسی ارشد ناپیوسته به شماره دانشجویی ۸۷۰۸۴۹۰۹۳۰۰ در رشته علوم قرآن و حدیث که در تاریخ ۹۰/۴/۲۱ از پایان‌نامه خود تحت عنوان رساله فی اثبات تواتر القرآن «ترجمه و تحقیق» با کسب نمره ۱۸ و درجه عالی دفاع نموده‌ام بدین وسیله متعهد می‌شوم:

۱. این پایان‌نامه حاصل تحقیق و پژوهش انجام شده توسط اینجانب بوده و در مواردی که از دستاوردهای علمی و پژوهشی دیگران (اعم از پایان‌نامه، کتاب، مقاله و...) استفاده نموده‌ام، مطابق ضوابط و رویه‌های موجود، نام منبع مورد استفاده و سایر مشخصات آن را در فهرست ذکر و درج کرده‌ام.

۲. این پایان‌نامه قبلاً برای دریافت هیچ مدرک تحصیلی (هم‌سطح، پایین‌تر یا بالاتر) در سایر دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی ارائه نشده است.

۳. چنانچه بعد از فراغت از تحصیل، قصد استفاده و هرگونه بهره‌برداری اعم از چاپ کتاب، ثبت اختراع و... از این پایان‌نامه داشته باشم، از حوزه معاونت پژوهشی واحد مجوزهای مربوطه را اخذ نمایم.

۴. چنانچه در هر مقطع زمانی خلاف موارد فوق ثابت شود، عواقب ناشی از آن را بپذیرم و واحد دانشگاهی مجاز است با اینجانب مطابق ضوابط و مقررات رفتار نموده و در صورت ابطال مدرک تحصیلی‌ام هیچ‌گونه ادعایی نخواهم داشت.

نام و نام خانوادگی:

تاریخ و امضا:

بسمه تعالی

در تاریخ ۹۰/۴/۲۱

دانشجوی کارشناسی ارشد خانم **مریم سادات عربی** از پایان نامه خود دفاع نموده
و با نمره **۱۸** به حروف **هیجده** و با درجه **عالی** مورد تصویب قرار گرفت.

امضای استاد راهنما

بسمه تعالی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه علوم قرآن و حدیث

(این چکیده به منظور چاپ در پژوهش نامه دانشگاه تهیه شده است)

نام واحد دانشگاهی: تهران مرکزی کد واحد: ۱۰۱	کد شناسایی پایان نامه: ۱۰۱۲۰۴۰۵۸۹۱۰۰۱
عنوان پایان نامه: رساله فی اثبات تواتر القرآن «ترجمه و تحقیق»	
نام و نام خانوادگی دانشجو: مریم سادات عربی شماره دانشجویی: ۸۷۰۸۴۹۰۹۳۰۰ رشته تحصیلی: علوم قرآن و حدیث	تاریخ شروع پایان نامه: ۸۹/۴/۲۰ تاریخ اتمام پایان نامه: ۹۰/۴/۲۱
استاد راهنما: دکتر محسن احتشامی نیا استاد مشاور: دکتر سیده فاطمه هاشمی	
آدرس و شماره تلفن: نارمک، سمنگان، خیابان چمن غربی، قبل از میدان ۷۲، کوچه ایازی، پلاک ۳، طبقه ۳ - ۰۹۱۲۴۱۸۶۲۳۰	
چکیده پایان نامه (شامل خلاصه، اهداف، روش‌های اجرا و نتایج به دست آمده): شیخ محمد بن حسن حرّ عاملی (متوفی ۱۱۰۴)، صاحب وسائل الشیعه، در باب اثبات تواتر قرآن در جواب یکی از نویسندگان معاصرش، رساله ای به رشته ی تحریر درآورد. او کوشید تا با ادله ی قرآنی و روایی و عقلانی از عدم وقوع هرگونه فزونی و کاستی و یا تحریف در قرآن دفاع کند و از این طریق متواتر بودن قرآن را ثابت نماید. مقدمه ی تفسیر مورد نقد حرّ تا کنون بدست نیامده و هویت واقعی نویسنده نیز مشخص نیست. شیخ بخش عمده ی مقدمه ی تفسیر آن عالم مجهول الهویه را در رساله خود نقل و نقد می کند و این ارزش رساله ی حرّ عاملی را دو چندان می کند. این رساله بخشی از بحث و نزاع فکری و عقیدتی عصر صفوی را نیز هویدا می کند. پایان نامه ی حاضر، ترجمه ای است از رساله ی شیخ حرّ عاملی که به انضمام توضیحات و تحقیقاتی برای رفع برخی ابهام ها و تفصیل بعضی اجمال ها و به فراخور این پایان نامه ، ارائه شده است . و در نهایت شیخ با تمسک به آیات و روایات و ادله عقلی تواتر قرآن را اثبات می کند. واژگان کلیدی: حرّ عاملی - تواتر القرآن - اجماع - قرائات	

نظر استاد راهنما برای چاپ در پژوهش نامه دانشگاه مناسب است تاریخ و امضا:

چکیده

شیخ محمد بن حسن حرّ عاملی (متوفی ۱۱۰۴)، صاحب *وسائل الشیعه*، در باب اثبات تواتر قرآن در جواب یکی از نویسندگان معاصرش، رساله ای به رشته ی تحریر درآورد. او کوشید تا با ادله ی قرآنی و روایی و عقلانی از عدم وقوع هرگونه فزونی و کاستی و یا تحریف در قرآن دفاع کند و از این طریق متواتر بودن قرآن را ثابت نماید. مقدمه ی تفسیر مورد نقد حرّ تا کنون بدست نیامده و هویت واقعی نویسنده نیز مشخص نیست. شیخ بخش عمده ی مقدمه ی تفسیر آن عالم مجهول الهویه را در رساله خود نقل و نقد می کند و این ارزش رساله ی حرّ عاملی را دو چندان می کند. این رساله بخشی از بحث و نزاع فکری و عقیدتی عصر صفوی را نیز هویدا می کند. پایان نامه ی حاضر، ترجمه ای است از رساله ی شیخ حرّ عاملی که به انضمام توضیحات و تحقیقاتی برای رفع برخی ابهام ها و تفصیل بعضی اجمال ها و به فراخور این پایان نامه، ارائه شده است. و در نهایت شیخ با تمسک به آیات و روایات و ادله عقلی تواتر قرآن را اثبات می کند.

واژگان کلیدی: حرّ عاملی - تواتر القرآن - اجماع - قرائات

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۲	کلیات تحقیق.....
۵	دیباچه مترجم.....
۷	زندگی نامه مؤلف.....
۹	آثار مؤلف.....
۱۰	معرفی «رسالة فی اثبات تواتر القرآن».....
۲۱	مقدمه مؤلف.....
	- فصل اول:
۲۴	۱- در باب اثبات تواتر قرآن.....
۲۴	۱-۱- اجماع مسلمانان اعم از شیعه و اهل سنت.....
۳۶	۲-۱- اقتضای بدیهی بودن.....
۳۸	۳-۱- آنچه طبرسی در مجمع البیان به نقلی از سید مرتضی، استناد کرده.....
۴۵	۴-۱- اثبات تواتر با تتبع و تحقیق.....
۴۵	۵-۱- احادیثی از ائمه <small>علیهم السلام</small> که به این قرآن موجود اشاره دارد.....
۴۶	۶-۱- احادیث نبوی در امر به قرائت سوره های قرآن از اول تا آخر.....
۴۷	۷-۱- احادیثی در امر به ختم قرآن.....
۴۸	۸-۱- احادیثی در مورد قرائت قرآن در نماز.....
۴۹	۹-۱- عدم وجود روایتی در مورد، عدم تواتر قرآن.....
۵۰	۱۰-۱- عدم امکان استدلال به قرآن.....
۵۱	۱۱-۱- لازمه تحریف (ونفی تواتر)، خبر واحد بودن قرآن است.....

۱۲-۱- احادیث عرضه به قرآن.....	۵۲
توضیحات و تعلیقات مترجم.....	۵۴
فصل دوم:	
۲- اخباری که دلالت بر سلامت قرآن از تحریف دارد (اخبار دال بر عدم تحریف).....	۶۰
توضیحات و تعلیقات.....	۷۳
فصل سوم:	
۳- در بیان شبهات نویسندگان معاصر.....	۷۴
توضیحات و تعلیقات.....	۱۰۲
فصل چهارم:	
۴- در رد آنچه معاصر به آن تمسک جسته.....	۱۰۵
۴-۱- وجه اول: در رد آنچه معاصر در مورد کیفیت جمع قرآن آورده.....	۱۰۵
۴-۱-۱- ضعف راویان.....	۱۰۵
۴-۱-۲- بسیاری از راویان از دشمنان دین بودند.....	۱۰۶
۴-۱-۳- نهی از روایات عامه در اخبار و احادیث.....	۱۰۷
۴-۱-۴- تعارض روایات.....	۱۰۷
۴-۱-۵- عدم اعتقاد اهل سنت به این روایات.....	۱۰۸
۴-۱-۶- بطلان نفی تواتر با وجود اختلاف.....	۱۰۹
۴-۱-۷- وجود اختلاف به تواتر آسیمی نمی زند.....	۱۱۰
۴-۱-۸- اخبار آحاد و ضعیف.....	۱۱۰
۴-۱-۹- وجود وجوهی درست برای هر یک از اخبار.....	۱۱۱
۴-۱-۱۰- امکان تأویل اخبار.....	۱۱۸
۴-۱-۱۱- برفرض اثبات افتادگی بعضی از آیات ، تواتر نفی نمی شود.....	۱۱۸

- ۱۲۰-۱-۴-۱۲- این اخبار مخالف با دلائل صحیح است.....
- ۱۲۱-۲-۴- وجه دوم: آنچه در باب کثرت قرائت و تقسیم آن به متواتر و شاذ نقل شده
- ۱۲۱-۱-۲-۴- ناآگاهی ناقلان و راویان.....
- ۱۲۱-۲-۲-۴- عدم جواز تقلید از عامه.....
- ۱۲۱-۳-۲-۴- تعارض عبارات.....
- ۱۲۲-۴-۲-۴- وجود اختلاف در مصحف عثمانی.....
- ۱۲۲-۵-۲-۴- وجود اختلاف منافی تواتر نیست.....
- ۱۲۳-۶-۲-۴- ضعیف ترین طعن در مورد جمع قرآن.....
- ۱۲۳-۷-۲-۴- عدم وجود دلالت واضح و روشن در آنچه در باب عدم تواتر وارد شده.....
- ۱۲۵-۸-۲-۴- اجماع شیعه و سنی بر تواتر قرآن و قرائت.....
- ۱۲۶-۹-۲-۴- اخبار آحاد.....
- ۱۲۶-۱۰-۲-۴- عدم اعتبار کسانی که در اجماع، قدح وارد کرده اند.....
- ۱۲۷-۱۱-۲-۴- تواتر این قرائت از پیامبر محال نیست.....
- ۱۳۱-۱۲-۲-۴- مخالفت این عبارات با ادله بسیار.....
- ۳-۴- وجه سوم:

۱-۳-۴- در باب حدیث (آنچه در میان امتهای پیشین روی داده ، در امت اسلامی

- هم مانند آن واقع می شود).....
- ۱۳۴-۱-۱-۳-۴- اعتبار و صحت سند این روایات مقدم است بر استدلال به آنها.....
- ۱۳۴-۲-۱-۳-۴- وقوع امور متضاد و متناقض ، بطور همزمان در میان دو قوم.....
- ۱۳۵-۳-۱-۳-۴- امکان وقوع اتفاق در زمان آینده.....
- ۱۳۵-۴-۱-۳-۴- عدم تغییر در کتب آسمانی امت های پیشین.....
- ۱۳۶-۵-۱-۳-۴- تعارض این روایت با بسیاری از دلائل.....

- ۱۳۶-۳-۱-۶-۴-عدم مشابهت و مماثلت در همهٔ وجوه.....
- ۱۳۷-۳-۱-۷-۴-حمل مشابهت به نحو عام ، غیر ممکن است.....
- ۱۳۹-۳-۱-۸-۴-خبر واحد بودن حدیث و عدم معارضهٔ آن با خبر متواتر.....
- ۱۳۹-۳-۱-۹-۴-عدم جواز استناد به اسانید ضعیف از طریق عامه و خاصه.....
- ۱۴۰-۳-۱-۱۰-۴-تأویل پذیر بودن (این) حدیث.....
- ۱۴۰-۳-۱-۱۱-۴-اجماع فریقین برخلاف مضمون حدیث.....
- ۱۴۰-۳-۱-۱۲-۴-عدم صحیح‌السند و واضح‌الدلاله بودن حدیث.....
- ۱۴۱-۳-۲-۴-ادعای نویسنده معاصر در عدم ورود کلام طولانی در قرآن.....
- ۱۴۲-۳-۳-۴-ادعای نویسنده معاصر در مصون بودن بیشتر آیات از تحریف.....
- ۱۴۳-۳-۴-۴-ادعای وی به موظف بودن به قرائت قرآن با همین قرائت‌های موجود.....
- ۱۴۵-۳-۵-۴-اجماع بر تواتر مانند اجماع بر بیعت با خلیفه اول.....
- ۱۴۷-۴-۴-۴-وجه چهارم: وجود تصریحاتی از شیعه.....
- ۱۴۷-۴-۱-۴-روایات مورد استناد نویسنده معاصر ضعیف‌السند و در تعارض با ادله قویتر.....
- ۱۴۷-۴-۲-۴-روایات محتمل تأویلند.....
- ۱۴۷-۴-۳-۴-تعارض دلائل در برابر دلائل محکمتر.....
- ۱۴۸-۴-۴-۴-افتادگی بخشی از قرآن.....
- ۱۴۸-۴-۵-۴-تنزیل، اعم از قرآن.....
- ۱۴۸-۴-۶-۴-تعارض اخبار و موافقت یکی از آنها با قرآن.....
- ۱۴۸-۴-۷-۴-احتمال سهو راوی یا اشتباه نسخه بردار در روایات.....
- ۱۴۹-۴-۸-۴-عدم جواز اعتراض به تواتر قرآنی که، تواتر آن اجماعی است.....
- ۱۴۹-۴-۹-۴-تصریح راویان به تواتر.....
- ۱۵۰-۴-۱۰-۴-تأویل همراه با تنزیل (وحی غیر قرآنی).....

۱۵۰ ۴-۴-۱۱- عدم اثبات قرآن با خبر واحد
۱۵۰ ۴-۴-۱۲- جواز احتجاج به روایات مورد استناد نویسنده معاصر
۱۵۵ توضیحات و تعلیقات
۱۵۷ نتیجه گیری
۱۵۸ پیشنهادها
۱۵۹ منابع و مأخذ
۱۶۵ چکیده انگلیسی

رسالة في اثبات تواتر القرآن

الشيخ محمد بن الحسن الحرّ العاملي
مؤلف وسائل الشيعة (١٠٣٣-١١٠٤)

کلیات تحقیق

۱. موضوع

ترجمه و تحقیق رساله فی اثبات تواتر القرآن اثر ارزشمند فقیه و محدث بزرگ امامی سده ی یازدهم هجری، شیخ حرّ عاملی.

۲. بیان مسئله

تبیین بخشی از نزاع های فکری و عقیدتی عصر صفوی، که خود بخشی از تاریخ عمومی اندیشه شیعی است. موضوع مورد نزاع در این رساله، مسئله اثبات "تواتر قرآن" است که یکی از علمای اخباری معاصر شیخ حر منکر آن است و شیخ می کوشد با ادله ی عقلی و نقلی تواتر آن را اثبات کند و در این بین به سؤالهای مهمی که به ذهن مخاطب می آید پاسخ می دهد.

۳. فرضیات تحقیق

قرآن موجود مابین الدفتین از صدر اسلام تاکنون تواتر داشته و هیچ کس نمی تواند در تواتر آن خدشه وارد کند. قرآن در زمان رسول اکرم ﷺ جمع و تدوین شده است ، بنابراین متواتر است. احادیث ضعیف و اخبار آحاد نمی توانند عدم تواتر را اثبات کنند. بحث عدم تواتر قرآن برداشتی ناصحیح است و شاید آنچه از قرآن کم شده ، تأویل همراه با تنزیل و یا تفسیر آن(وحی بیانی) بوده که گاه در مورد فضائل ائمه علیهم السلام بوده است و اختلاف در قرائات و قواعد آن و همچنین وجود مخالف ، منافی تواتر نیست.

۴. سؤالات تحقیق

- پرسشهای اساسی که رساله حاضر درصدد پاسخ گویی به آن است عبارتند از:
- آیا مسئله ی متواتر بودن یا نبودن قرآن در صدر اسلام هم مطرح بوده یا در دوره های بعدی محل نزاع قرار گرفته است؟ و چه ضرورتی موجب طرح آن شده است؟
 - آیا مصحف عثمانی متواتر بوده است؟
 - مخالفان تواتر قرآن با چه ادله ای عدم تواتر آن را اثبات می کنند؟
 - آیا برای اثبات امری - هرچند به نفع دین - تمسک به روایاتی که ضعیف السند است و یا از عامه نقل شده ، جایز است؟

۵. اهمیت و ضرورت بحث

مسئله ی متواتر بودن قرآن و تحریف نشدن آن و راه نیافتن هرگونه زیاده و نقصان در آن، از جمله ضروریاتی است که همواره شیعه و اهل سنت درصدد بیان آن بوده اند. جمع آوری دیدگاه های پراکنده، درباره مسئله مطرح شده و جمع بندی آنها و در نهایت بیان دلایل قوی و مستند و کنار گذاشتن نظرات سُست و بی پایه که به اثبات تواتر قرآن می انجامد و پاسخ گویی به شبهاتی که هنوز برخی مسلمانها و غربیان در این باب وارد می کنند ؛ از مسائل مهمی است که باید دائماً مورد بحث و بررسی و بازاندیشی قرار گیرد.

۶. اهداف تحقیق

ظاهراً در میان متون کهن شیعی اثری تفصیلی با مضمون این رساله، وجود نداشته باشد لذا لازم می آید که با ترجمه این اثر که یکی از متون کهن ایران زمین است، کتاب و یا رساله ای برای خواننده فارسی زبان مهیا شود . هرچند که در دوره های اخیر به این مهم پرداخته اند. اما هدف اصلی تحقیق در غالب چند جمله عبارت است از:

- برگردان فارسی یکی از متون کهن، از عالم شیعی قرن یازدهم در باب اثبات تواتر قرآن

- آشنایی با شبهات و ایراداتی که یکی از نویسندگان معاصر شیخ حرّ در مورد تواتر قرآن بیان کرده و شیخ با تتبع و دقت، آرای او را رد می‌کند و به شبهات پاسخ می‌دهد.
- توضیحات اجمالی در جهت رفع برخی ابهامات متن

۷. پیشینه تحقیق

متن این رساله به تازگی تصحیح شده است و ترجمه و تحقیق نسبت به متن عربی این تألیف کاری نو و جدید است. هرچند در این موضوع کارهای زیادی تا کنون انجام گرفته است. به عنوان نمونه می‌توان به این تألیفات اشاره کرد: حقایق هامّة حول القرآن الکریم، القرآن الکریم و روایات المدرستین، التحقيق فی نفی التحریف عن القرآن الشریف، سلامة القرآن عن التحریف و افسانه تحریف قرآن و آثار دیگری که در عصر حاضر به رشته تحریر درآمده است.

۸. روش تحقیق

شیوه کار در این تحقیق، همانند دیگر پژوهش‌های مرتبط با رشته‌های علوم انسانی به روش کتابخانه‌ای و بررسی اسناد و متون حدیثی و تاریخی است.

۹. فصول تحقیق

رساله شامل چهار فصل است. - در اثبات تواتر قرآن
- در باب اخباری که دلالت بر سلامت قرآن از تحریف دارند.
- در بیان شبهات نویسنده‌ی معاصر در باب جمع قرآن و اختلاف قاریان
- در بیان پاسخ شبهات و دفاع از تواتر قرآن

۱۰. کلید واژگان

حرّ - عاملی - تواتر القرآن - اجماع - قرائات

دیباچه مترجم

قرآن، سخن حق تعالی و حامل پیام های آسمانی و سرش های غیبی است که از ملکوت اعلی به جهان مادی نزول یافته و در لباس الفاظ عربی نخست در گوش مردمان شبه جزیره ی عربستان و سپس دیگر اقوام طنین انداز شده است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله همواره آن را مورد اهتمام قرار داده و به حفظ و کتابت آن امر فرموده و خود ناظر بر این جمع و تدوین نیز بوده است. با این همه از همان ابتدای تکوین مذاهب و علوم اسلامی در بین مفسران و علمای عامه و خاصه موضوع راه یافتن کاستی و فزونی و به عبارت دیگر تحریف در قرآن، همیشه مورد بحث و احیاناً تأیید عده ای و انکار عده ای دیگر بوده و در این میان شیعه به قول تحریف متهم و در این باب مشهور شده است. فی المثل برخی از علمای شیعه به این متهم شده بودند که دلیل تحریف در قرآن را تصرف صحابه در ترتیب آن می دانستند، اما دانشمند بزرگ سنی مذهب، ابوبکر باقلانی آن را رد می کند^۱.

به گفته یکی از محققان «اهل سنت در گذشته معتقد به تحریف قرآن بوده و نه تنها تحریف به نقیصه را پذیرفته بلکه حتی تحریف به زیاده را نیز قبول داشتند. به تصور آنان بخش زیادی از قرآن از بین رفته است و این نه تنها در کتاب های علمای شیعه آمده است، بلکه خود آنان نیز در کتاب های خود این گونه روایات را نقل کرده و پذیرفته بودند؛ اما قدمای علمای شیعه و خصوصاً عالمان و فرزندان مکتب قم، نه تنها قائل به تحریف قرآن نبوده، بلکه به شدت با این تفکر غلط و انحرافی مبارزه می کردند در واقع امروز که علمای اهل سنت بر خلاف پیشینیان خود طرفدار عدم تحریف قرآن شده اند، وام دار و مرهون

۱- تک: الانتصار، ج ۲، ص ۵۲۰

تحقیقات و اندیشه های علمای شیعه هستند»^۱.

تشیع امامی به مثابه یک مکتب عقیدتی و فقهی است که از امامان دوازده گانه بخصوص امام جعفر بن محمد الصادق پیروی می کند و به همین جهت هم به مکتب و مذهب «جعفری» شهرت دارد. شیعه در اعتقادات و فقه رجوع به قرآن و سنت نبوی را لازم بلکه واجب می داند و حدیث «ثقلین» که توسط محدثان شیعی و سنی از پیامبر به فراوانی نقل شده گویای این مطلب است. اختلاف دو مکتب اهل سنت و تشیع در کیفیت تلقی از سنت نبوی است، اهل سنت، احادیث نبوی را از صحابه ی پیامبر اخذ کرده اند اما شیعه ی امامیه آن را از اهل بیت پیامبر گرفته اند و منابع فقهی آنان نیز قرآن، حدیث، اجماع و عقل است. بعد از قرآن دومین منبع مهم، احادیث پیامبر و ائمه علیهم السلام است که در کتابهایی خاص گردآوری شده که عمده ی آنها «کتب اربعه» اند:

۱. الکافی، محمد بن یعقوب کلینی

۲. من لایحضره الفقیه، محمد بن علی بن بابویه قمی، صدوق

۳. تهذیب الاحکام، محمد بن حسن طوسی، شیخ الطائفه

۴. الاستبصار، شیخ طوسی

به غیر از اینها در عصر صفوی چهار کتاب جامع و عمده دیگر یعنی:

۵. الوافی، فیض کاشانی

۶. وسائل الشیعه، محمد بن حسن حرّعاملی

۷. بحار الانوار، محمد باقر مجلسی

۸. مستدرک الوسائل، میرزا حسین نوری

تدوین شدند که دو مورد از آنها (۶ و ۸) جامع احادیث فقهی اند.

در دوره غیبت صغری (۳۲۹-۲۶۰) مکتب اهل حدیث، تمام همت خود را صرف جمع آوری حدیث و ثبت و ضبط آن کرد و این مکتب کاملاً بر محیط های فرهنگی و علمی شیعه هم تسلط یافت تا این که

۱- مکتب کلامی قم، ص ۴۴.